

# Глава 1

## ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

### § 1. ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ НОРМ СПАДКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ЧАСІ

Спадкові правовідносини характеризуються тривалим характером, існують певний проміжок часу, що має початковий та кінцевий моменти. Початковим моментом завжди є час відкриття спадщини, а кінцевим – її оформлення спадкоємцями. Період між смертю спадкодавця та оформленням спадщини може становити від шести місяців до десятків років, що суттєво актуалізує питання застосування норм спадкового законодавства у часі.

Незважаючи на те, що ЦК діє понад двадцять років, у судовій практиці непоодинокими є випадки застосування до спадкових правовідносин ЦК УРСР 1963 р. та навіть ЦК УСРР 1922 р. Так, у постанові ВС від 02.08.2023 вирішувалися питання про витребування майна з чужого незаконного володіння, визнання права власності на майно в порядку спадкування. Спир стосувався спадкування будинкової частини, яке належало до колгоспного двору. Хоча за чинним цивільним законодавством України такого об'єкта, як колгоспний двір не існує. З цього питання ВС наголосив, що спори стосовно майна колишнього колгоспного двору, яке було придбане до 15.04.1991, мають вирішуватися за нормами, що регулювали власність цього двору, а саме:

а) право власності на майно, яке належало колгоспному двору і збереглося після припинення його існування, мають ті члени двору, котрі до 15.04.1991 не втратили права на частку в його майні. Такими, що втратили це право, вважаються працездатні члени двору, які не менше трьох років підряд до цієї дати не брали участі своєю працею і коштами у веденні спільного господарства двору

### § 1. Особливості дії норм спадкового законодавства у часі

(в цей строк не включається час перебування на дійсній строковій військовій службі, навчання в учбовому закладі, хвороба);

б) розмір частки члена двору визначається виходячи з рівності часток усіх його членів, включаючи неповнолітніх та непрацездатних. Частку працездатного члена двору може бути зменшено або відмовлено у її виділенні при недовгочасному його перебуванні у складі двору або незначній участі працею чи коштами в господарстві двору. Особам, які вибули з членів двору, але не втратили права на частку в його майні, вона визначається виходячи з того майна двору, яке було на час їх вибуття і яке збереглося<sup>1</sup>.

Загальні правила дії актів цивільного законодавства в часі визначені в ст. 5 ЦК та зводяться до такого. Акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності. Акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи. Якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності.

Згідно з п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК правила кн. 6 ЦК застосовуються також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання чинності ЦК. Правила ст. 1277 ЦК про відумерле майно застосовуються також до спадщини, від дня відкриття якої до набрання чинності ЦК сплило не менше одного року.

До набрання чинності ЦК застосовується чинне на той час законодавство, зокрема, відповідні правила ЦК УРСР, у тому числі щодо прийняття спадщини, кола спадкоємців за законом, а також Закон України «Про власність» від 07.02.1991 № 697-ХІІ<sup>2</sup>, Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 № 2006-VІІ<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Постанова ВС від 02 серпня 2023 р., судова справа № 600/972/18, провадження № 61-15696св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112664721>

<sup>2</sup> Закон України «Про власність» втратив чинність на підставі Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України» від 27.04.2007 № 997-V (набрав чинності 20.06.2007).

<sup>3</sup> Кодекс про шлюб та сім'ю України втратив чинність з 01.01.2004, крім розділу V «Акти громадянського стану» на підставі СК від 10.01.2002 № 2947-ІІІ. Розділ V «Акти громадянського стану» втратив чинність з 27.07.2010 на підставі Закону України «Про державну рестрацію актів цивільного стану» від 01.07.2010 № 2398-VІ.



Протягом тривалого часу суди по-різному тлумачили п.п. 4, 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК та необґрунтовано застосовували правила кн. 6 ЦК до спадкових правовідносин, які виникли та завершилися до набрання чинності ЦК.

Як роз'яснив ВССУ у п. 1 листа «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування», норми п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, згідно з якими ЦК застосовується також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання чинності ЦК, слід розуміти таким чином, що **правила кн. 6 ЦК можуть бути застосовані лише до спадщини, яка відкрилася після 01.07.2003 і не була прийнята ніким зі спадкоємців, право на спадкування яких виникло відповідно до норм ст. ст. 529–531 ЦК УРСР.**

При вирішенні спорів про спадкування, спадщина по яких відкрилась і була прийнята до 01.01.2004, не допускається застосування судами норм ЦК, а застосуванню підлягають норми законодавства, чинного на час відкриття спадщини, зокрема ЦК УРСР.

У випадку, коли особи прийняли спадщину шляхом фактичних дій (вступ в управління та володіння спадковим майном), але не оформили права на спадщину, обґрунтованою є відмова суду в задоволенні позову про встановлення додаткового строку для прийняття спадщини, оскільки в цьому випадку підстави для пред'явлення позову та спір з приводу спадщини відсутні.

Особи, які мали право на обов'язкову частку в спадщині на підставі ст. 535 ЦК УРСР, у тому числі й утриманці померлого, проте не вчинили дій, що свідчать про прийняття спадщини (ст. 549 ЦК УРСР), можуть звернутися з позовом про продовження строку для прийняття спадщини (ст. 550 ЦК УРСР).

У разі продовження строку для прийняття спадщини та визнання права власності на спадкове майно за позовом осіб, які мають право спадкування за законом відповідно до ст. ст. 529–531, 535 ЦК УРСР, спадкування спадкоємцями за законом третьої, четвертої та п'ятої черг (ст. ст. 1263–1265 ЦК) та визначення судом додаткового строку для прийняття спадщини зазначеними категоріями осіб не допускається.

Якщо спадщина відкрилась після 01.07.2003 та не була прийнята ніким зі спадкоємців, що мають право спадкування на підставі ЦК УРСР, право спадкування виникає також у спадкоємців

за законом третьої, четвертої та п'ятої черг («нових черг») згідно зі ст. ст. 1263–1265 ЦК. Позовні вимоги таких осіб про визначення додаткового строку для прийняття спадщини підлягають задоволенню відповідно до встановлених обставин.

У такому разі право прийняти спадщину в особи, яка є спадкоємцем за законом третьої, четвертої та п'ятої черг (ст. ст. 1263–1265 ЦК), здійснюється у строки, встановлені ч. 2 ст. 1270 ЦК. У разі пропуску зазначених строків такі спадкоємці можуть звернутися з позовом про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини.

З метою єдності правозастосовної практики і уникнення колізій щодо спадкування державою (ст. 555 ЦК УРСР) та переходу спадщини, визнаної судом відумерлою, у власність територіальної громади (ст. 1277 ЦК), правила абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК слід застосовувати, якщо спадщина відкрилась після 01.07.2003, проте не була прийнята ніким зі спадкоємців, що мають право спадкування відповідно до норм ЦК УРСР. Таким чином, сплив однорічного строку, встановленого ч. 2 ст. 1277 ЦК та абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, може підлягати обчисленню, починаючи не раніше 01.07.2003.

Позови органів прокуратури в інтересах держави про передачу спадкового майна у власність держави щодо спадщини, яка відкрилась у період після 01.01.2003 до 01.07.2003, підлягають задоволенню відповідно до встановлених судом обставин справи<sup>1</sup>.

Аналогічний підхід застосовується і ВС. Зокрема, в постанові від 13.09.2022 наголошено, що відносини спадкування регулюються правилами ЦК, якщо спадщина відкрилась не раніше 01.01.2004. У разі відкриття спадщини до зазначеної дати застосовується чинне на той час законодавство, зокрема, відповідні правила ЦК УРСР, у тому числі щодо прийняття спадщини, кола спадкоємців за законом. У разі коли спадщина, яка відкрилась до набрання чинності ЦК і строк на її прийняття не закінчився до 01.01.2004, спадкові відносини регулюються цим Кодексом. Норми п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, за якими цей Кодекс застосовується також до спадщини, яка відкрилась, але не була прийнята ніким з спадкоємців до набрання чинності цим Кодексом, необхідно розу-

<sup>1</sup> Лист ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 р. № 24–753/0/4–13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>

міти таким чином, що правила книги шостої ЦК може бути застосовано лише до спадщини, яка відкрилася після 01.07.2003 і не була прийнята ніким зі спадкоємців, право на спадкування яких виникло відповідно до норм статей 529–531 ЦК УРСР<sup>1</sup>.

Крім того, слід зважати на те, що Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004, набрала чинності 14.03.2004 та втратила чинність 07.03.2012.

07.03.2012 набрав чинності Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5.

02.12.2011 набрав чинності Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2011 № 3306/5.

07.01.2005 набрало чинності Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затверджене наказом Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ України від 27.12.2004 № 142/5/310.

Важливо врахувати правову позицію ОП ВС, висловлену у постанові 13.03.2023, згідно з якою спадкування в Україні регулюється основним регулятором приватних відносин, яким є ЦК України. Втім за умови наявності в таких відносинах іноземного елемента застосовуються норми Закону України «Про міжнародне приватне право»<sup>2</sup>.

## § 2. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СПАДКУВАННЯ

Відповідно до ст. 1216 ЦК спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Здійснення права на спадкування дає змогу забезпечити перехід майна, що належало померлому, до інших осіб. Зміст права на спадку-

<sup>1</sup> Постанова ВС від 13 вересня 2022 р., судова справа № 2-п-113/2006, провадження № 61–6639св22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106329894>

<sup>2</sup> Постанова ОП ВС від 13 березня 2023 р., судова справа № 398/1796/20, провадження № 61–432сво22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109871518>

вання включає в себе не лише можливість набувати у власність майно спадкодавця (можливість спадкувати), а й можливість для власника майна розпорядитися ним на випадок смерті (можливість заповідати).

Права та обов'язки спадкодавця переходять до інших осіб у порядку спадкового правонаступництва. *Правонаступництвом* є форма переходу прав та обов'язків від однієї особи (правопопередника) до іншої ( правонаступника). Традиційно в цивільному праві виділяють два види правонаступництва – універсальне (повне) та сингулярне (часткове). При *універсальному* правонаступництві відбувається перехід всієї сукупності прав та обов'язків правопопередника до правонаступників, за винятком тих, що нерозривно пов'язані з особою правопопередника. Натомість *сингулярне* правонаступництво полягає у переході до правонаступника не всіх прав та обов'язків правопопередника, а лише певного його права.

Спадкування розглядається як універсальне правонаступництво, за якого до спадкоємців одночасно переходить вся спадщина (як права, так і обов'язки).

Цілісність конструкції універсального спадкового правонаступництва забезпечується сукупністю таких чинників: 1) спадщина переходить до спадкоємців як єдине ціле; 2) безпосередність, яка виявляється у тому, що спадкоємець набуває спадщину безпосередньо від спадкодавця без попередньої передачі її третім особам; 3) одномоментність переходу спадщини до спадкоємців з часу її відкриття незалежно від часу прийняття та державної реєстрації; 4) права та обов'язки, що належали спадкодавцеві, переходять до спадкоємців у незмінному вигляді в тому складі, обсязі та вартісному виразі, які існували на час відкриття спадщини; 5) безумовність і беззастережність актів прийняття спадщини та відмови від її прийняття.

**Спадкування – односторонній, а тому безоплатний перехід прав та обов'язків померлого до його спадкоємців.** З цього приводу ВС неодноразово наголошував на тому, що спадкування є способом безоплатного набуття майна<sup>1</sup>.

Посмертний перехід прав та обов'язків спадкодавця до спадкоємців здійснюється в межах спадкового правовідношення. При

<sup>1</sup> Див., напр.: постанова ВС від 30 жовтня 2023 р., судова справа № 196/143/21, провадження № 61–10646св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114513456>; постанова ВС від 31 травня 2023 р., судова справа № 201/8989/14-ц, провадження № 61–13145св22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111251208>

цьому спадкове наступництво саме по собі правовідношенням не є. Наступництво як одномоментний перехід є динамікою спадкового правовідношення або проявом останнього.

Статтею 1217 ЦК визначено два види спадкування<sup>1</sup>:

- 1) за заповітом;
- 2) за законом.

Спадкування за законом з'явилося історично раніше за спадкування за заповітом. Відповідно, перше протягом багатьох століть було в центрі спадкового права. Можна навести давній правовий принцип – «Solus deus heredem facere potest non homo» (лише Бог може зробити спадкоємцями, а не людина).

Спадкування за законом здійснюється у разі: відсутності заповіту; визнання заповіту недійсним; усунення спадкоємців за заповітом від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК; охоплення заповітом тільки частини спадкового майна; відмови спадкоємців за заповітом від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК) та смерті спадкоємця за заповітом до відкриття спадщини, якщо заповідачем не було зроблено підпризначення спадкоємця за заповітом (ст. 1244 ЦК).

Юридичне значення видів спадкування полягає в тому, що за їх допомогою визначається порядок розвитку спадкових правовідносин, їх певна модель – за волею заповідача чи за відсутності такої – за законом<sup>2</sup>.

Спадкування за заповітом виникає за умови складення заповіту у формі та в порядку, встановлених чинним законодавством.

Зазначені види спадкування є такими лише в узагальненому значенні, адже спадкування безпосередньо із закону не виникає. Для спадкування не тільки за заповітом, а й за законом необхідна певна сукупність юридичних фактів. Так, у разі спадкування за законом таких фактів має бути щонайменше три: особа, що закликається до спадкування, повинна входити до кола спадкоємців відповідної черги; відкриття спадщини та її прийняття. Визначений у ст. 1217 ЦК поділ спадкування є децю умовним, адже спадкування за заповітом також регламентується законом, однак при визначенні кола спадкоємців, розподілі спадкового майна між ними, встановленні

<sup>1</sup> Хоча у правовій доктрині висловлюється позиція, що цивільне законодавство України розрізняє чотири види спадкування: за заповітом; за законом; за рішенням суду; за договором (Харитонов С. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Т. IV: Від ідеї до реалізації: монографія. Одеса: Фенікс, 2021. С. 577).

<sup>2</sup> Печений О. П. Спадкове право. Харків: Фактор, 2012. С. 13.

інших заповідальних розпоряджень пріоритет надається волевиявленню фізичної особи, вираженому в установленій законом формі.

Закон не забороняє спадкування однієї частини спадщини за законом, іншої – за заповітом. Таке спадкування виникає у разі охоплення заповітом лише частини спадкового майна або визнання заповіту частково недійсним. Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом (ст. 1275 ЦК).

## § 3. СКЛАД СПАДЩИНИ

**До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК).**

У ЦК закріплений важливий методологічний підхід, відповідно до якого до складу спадщини входить не майно, а право на майно.

ВС зауважив, що об'єктом спадкового наступництва є спадщина (спадкове майно, спадкова маса), тобто вся сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які він мав на момент своєї смерті і які за своєю правовою природою не є невіддільними<sup>1</sup>.

Спадщина характеризується локальним характером, адже може виступати об'єктом лише спадкових правовідносин. Крім того, спадщина має чітко визначені межі існування – з часу відкриття спадщини до оформлення спадкоємцями прав на спадщину.

Щодо складу спадщини слід зважати на таке.

*По-перше*, до складу спадщини входять лише ті права та обов'язки, носієм яких за життя був сам спадкодавець. Права та обов'язки, що виникають у зв'язку зі смертю спадкодавця, ґрунтуються на інших підставах.

*По-друге*, не всі права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. Так, відповідно до ст. 1219 ЦК не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;

<sup>1</sup> Постанова ВС від 23 грудня 2020 р., судова справа № 367/704/16-ц, провадження № 61-5906св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93794719>